

[Type text]

УДК: 811.163.41'373.6 ; 811.16'373.6 ; 821.16.09:398

DOI:10.2298/GEI1002128B

Примљено за штампу: 29.09.2010.

Ивана С. Башић

Институт за српски језик САНУ, Београд

xeliot@gmail.com

Зашто се први мачићи у воду бацају? – иконичност лексема *мачка* и *кот* (II)*

У раду се испитује порекло изреке *Први мачићи се у воду бацају* паралелно са улогом мачке у словенској митологији и иконичношћу лексема *мачка* и *кот*.

Кључне речи: *мачка, кот, Мара*, словенска митологија, лексичка иконичност, фразеологија, жртвовање прворођенчади.

The Naming of Cats is a difficult matter

T. S. Eliot

У првом делу рада, који говори о улози мачке у словенском фолклору (БАШИЋ 2010), дошло се до закључка да су пси, ласице, куне, хермелини и сличне мале животиње, чије су карактеристике – бројан окот, мекано крзно, прождрљивост и агресивност, могле бити један од атрибута словенске женске митолошке фигуре – *Маре-невесте*, која представља плодност и материнство, али и смрт. Осим што је *Мара* често име за мачку (РСАНУ 1984), она се, као и мачка, доводи у везу са мором и сродним чудовиштима, а њено име везује се за корен **mor-/*mer-/*mar-*, „смрт“. У серију назива словенских демона¹ изведених од **mar-*, попут *marene* или *more*, добро се уклапа и лексема *марен* (в. ИВИЋ 2003: 89–95). Може се закључити да је реч о женској фигури која је имала функцију у обредима плодности,

---

* Рад је у настао у оквиру пројекта 148001: *Дијалектолошка истраживања српског језичког простора*, који у целини финансира Министарство за науку и технолошки развој РС.

¹ С.–х. *мора*, бугарски *морава*, пољски *zmora*, чешки *mora, mura*, новолужички *morawa*, можда и *kikomora* у западној Белорусији и западној Галицији, вероватно из основе **mor-*, **mar-*, означавају женске демоне сличне мори, који најчешће гуше људе, сисају крв или млеко жена и домаћих животиња, и отимају децу.

али се јављала и као (злокобна) невеста (уп. *Кад дођу Мара и сватови/ Озад је Маре са сватовима/ Јаком иду Мара и сватови*, у значењу „најгоре тек долази“), отимачица (*однел те марен, да маренјасаш* „да ишчезнеш“), и персонификација смрти и жеге (уп. *мараня* ’жега’), чији је атрибут била и змија (уп. *марен* ’змија, гуја’, или *печи као марен* и *на марено* у загонеткама о змији, али и обраћање змији чуваркући *Иди, Маро, својим путем*², када хоће да се отера). Значење се често своди на ритуалну лутку *Морену* или *Марену* (персонификацију смрти или зиме), која се спаљује или баца у воду (ИВИЋ 2003: 89–95). Ове животиње представљене су у народним веровањима као заштитнице дома, плодности и новорођенчади, али и као отимачице деце, заводнице и блуднице. Мачка у словенским фолклорним и митским представама има карактеристике које је чине сродном овим женским митолошким фигурама: хтонска и лунарна симболика, женска еротска симболика, заштитница куће и младенаца, симбол невесте, веза са огњиштем и предењем, са новорођеном децом и сном, али и са женским демонским фигурама – крадљивицама деце, идеја „ноћног лова“, веза са магијом и вештичарењем, веза са храном – спаситељица али и крадљивица хране, веза са Громовником – Перуном, са змајборцем или змијборцем, али и са змијом/змајем³. Њене митолошке функције поклапају се са одликама *мрачне мајке* – заводница, опчињавање, ноћно, лунарно и водено створење, идеја ноћног вида, огледала, чешља (косе), предења/ткања, отимачица и прождирачица (деце, породиља и мушкараца), представљена у виду прождрљиве животиње или чудовишта са великим зубима – за чији прототип Брил узима Лилит, која, наравно, поред разних других облика, може узети и облик мачке (Брил 1993: 155, 138). Стога се може закључити да су у словенским митским представама животиње попут куне, лисице, хермелина, пса, а потом и мачке, биле повезиване са женским божанством, заштитницом материнства, брака, рађања, новорођенчади и плодности, која је истовремено била и хтонска, застрашујућа фигура, попут грчке „псеће богиње“ Хекате. Фолклорни подаци указују на то да се у ову групу животиња може сврстати и зец⁴ – што потврђује да је основа ове народне зоолошке класификације била у вези са карактеристикама као што су мекано крзно и бројан окот, док су остала својства стављена у други план. Са ширењем домаће мачке на словенски терен⁵, симболичке функције раније приписиване куни, ласици или псу вероватно су пренете и на домаћу мачку.

Мачка и њој сличне мале животиње очигледно су првобитно биле поистовећиване, о чему сведоче заједнички називи за њих у разним европ-

² Тодоровић 2004:207.

³ О вези мачке и змије/змаја у митским представама в. Башић 2010.

⁴ О вези зеца, мачке и змаја в. Башић 2010.

⁵ О проблемима хронологије и присуства/именовања домаће мачке код Словена в. и Трубачев 1960: 91–99 и VLAJIĆ-POPOVIĆ 2009: 379.

ским језицима. Тако је нпр. назив за ласицу – *kormon, што је дало литавско *šarmiõ*, *šermiõ*, латв. *sarmulis*, истовремено означавао и дивљу мачку. За разлику од пса, domestikација мачке је релативно касна појава, која је веома дуго имала локални карактер. У тој улози мачка се јавља у Египту око 2000. године п. н. е., а одатле постаје позната код Грка и Римљана, иако у класичном периоду она још није домаћа животиња. То постаје тек почетком наше ере и потом се шири по Европи. У грчком је њен назив био *αἰέλουρος*, *αἴλουρος*, вероватно у значењу „брзорепа“. Овај израз употребљен је код Херодота, и односи се на египатску мачку, али и на друге мале животиње попут ласице, твора или куне. Као назив за домаћу мачку јавља се и касније, све док није замењена речју *κάττα*, забележеном око 6. века п. н. е. Латинско *feles*, *is* и *felis*, *is* потиче од, како Валде претпоставља, речи *belcu* „куна“, односно из ие. основе **bhel-*, потврђене и у велшком *bele* <*bhelego-* „куна“, староиндијском *bharuja*, малдивијском *bhalu* „пас“, што је означавало дивљу мачку, ласицу, као и све мале месождере. У значењу „мачка“ (са референцом на Египат) јавља се код Цицерона и касније, све док није замењено латинским *cattus*. Од 4. века п. н. е. употребљавају се форме *cattus*, *catta*, *gattus* у значењу домаће мачке, одакле француско *chat*, италијанско *gatto*, шпанско *gato*, данско *kat*, шведско *katt*, старонемачко *kazza*, немачко *Kate* и *Katze*, англосаксонско *catte*, енглеско *cat*. За разлику од дивљих мачака, домаћа мачка је означена у готово свим језицима Европе речју која потиче од латинског *cattus*, укључујући и балто-словенске језике: литавски *katė*, црквенословенски *kotika*, пољски *kot*, *kotka*, руски *кошка*, чешки *kočka*. Латинско *cattus*, *i*, односно *catta*, *ae*, најпре означава дивљу мачку, а потом и питому. Претпоставља се да је назив могао да дође из западне Африке, преко Шпаније и Италије у Европу, и упоређује се са нубијским *kadīs* у значењу „мачка“, али постоје и претпоставке да је реч оријенталног порекла (сиријско и арамејско *qatu*, турско *katu*), а да је у Европу дошла у 5. веку посредовањем балканских Гота. Деминутивна форма *catula*, *ae*, односно *catulus*, *i*, (*canis*), означава најпре младунче пса, штене, или младе уопште – младунче лава, вука, змије, мачке, медведа, свиње. Отуда Махек говори о индоевропском *katos и словенском *котъ као о општем називу за младе животиње. Питање порекла латинског облика није разјашњено, али се претпоставља да је у самом латинском реч о секундарној вези са *cattulus* („младунче животиње, окот“) из индоевропског извора (BUCK 1965: 181–182 и MALLORY/ADAMS 1997:91).

Именовање ласице, која се у фолклору словенских народа јавља са сличном улогом као мачка, а у етиолошким легендама Срба и Бугара *замишља као оваплоћење девојке умрле пре брака* (в СТАНИШИЋ 2003: 161), показује мотивациону везу са младом женом, односно невестом – наиме, немачки назив за њу је *Marder*, што је еуфемизам изведен из индоевропског *mar-ti („млада жена“), у италијанском је њено име *donolla*, („мала госпођа“), у литавском *mar-ti такође значи „невеста, девица“, старопруско је *martin* „невеста“, латвијско – *marscha* „братова жена“. *Бритомартис*

(*Βριτόμαρτις*) је било критско име Артемиде, Зевсове кћери, Дионисове сестре, али и Аполонове сестре близнакиње, девичанске богиње која је истовремено била богиња плодности, али и окрутна и осветољубива, по чему је налик словенској Мари (в. ВЕЛАЈ 2007: 284). Што се словенског назива ласице тиче, вероватно долази од **laska* „љубав, нежност“ (упор. у ие. контексту лат. придев *lascivus* „похотан“) (СТАНИШИЋ 2003: 161), те је, по томе судећи, њено именовање било у мотивационој вези са еротском активностима. Куна је, пак, по свој прилици, најпре делила име са дивљом мачком, ласицом и сличним малим месождерима (из основе **bhel-*), док њен латински назив *martes* упућује на могућу везу са ие. **mar-ti*. Куна златица (*Martes Martes*) стани се у шупљим стаблима (ређе у подземним шупљинама или пећинама) и веома се вешто пење по дрвећу, а енглески назив за њу (*pine marten*) доводи је у везу са бором, док се куна бјелица (*Martes foinea*) везује за букву (енглески *beech marten*). Куна је ноћни ловац и једна од ретких животиња која лови из забаве, позната још из праисторијског периода, а у балтичкој области забележен је и селективни лов на куне (MALLORY / ADAMS 1997: 371), који свакако није био мотивисан исхраном.

Што се тиче именовања мачке у словенским језицима, Трубачов (ТРУБАЧЕВ 1960) сматра да је дивља мачка, која је у прошлости била позната Словенима, имала своје називе у тим језицима – које он реконструира као **stьbjь*, на основу старопољског *zdeb*, пољског *źbik* и старословенског *стьбль*, *стьпль*, *стьбло*, у вези са **stьb-* „стабло, трска“⁶ и другим лексемама из ие. основе **sta-* („стајати > чврсто, крепко, јако, једро“). Са појавом нове домаће животиње – домаће мачке – и њеном популарношћу, временом је нови назив, позајмљен од народа древне средоземне цивилизације, потиснуо стари назив за дивљу мачку. Лексема *kotь* била би, дакле, позајмљеница – од латинске лексеме *cattus*, која је првобитно означавала и разне дивље животиње, укључујући и дивљу мачку, а у раном средњем веку ушла је у словенске и балтичке језике и са значењем „домаћа мачка“. Трубачов сматра да се позајмљивање, односно појава словенског *kotь*, не мора нужно датирати у општесловенски период, јер не треба помешати распрострањеност културне позајмљенице са међусловенским језичким границама (ТРУБАЧЕВ 1960: 91–99).

Старији назив за мачку – *кот*, *котка* – у српском и хрватском постоји само у текстовима на црквеном језику. Из исте су основе и лексеме *коти-ти се* („рађати младо), *окот*, *скотан*, *коче* (Курелац) „младо маче“. Махек стога сматра да се **kotiti se* и **kotę* првобитно не односи на мачку и њен пород, већ на младунчад свих животиња. Као потврда за то мишљење може се навести бугарско *котица*, с.-х. дијалекатско *котица* „домаћа живо-

⁶ Осим мотивације коју наводи Трубачов – „животиња која станује у тршчару/шевара“, постоји и веза дивље мачке са дрвећем, која је препознатљива у горенаведеним називима за куну. Уп. и митолошку везу дрвећа са мајчинством, односно поштовање женских божанстава као дрвећа – в. JUNG 2005: 192 и БАШИЋ 2010.

тиња која много младих коти⁶, а *котилица* је назив за кују или мачку која рађа много штенади или мачића. У бугарском се *коти се* употребљава када се говори о мачкама, зечевима, мишевима и сличним животињама, македонско *коти* такође значи „рађати, одгајати, размножавати“ (користи се за мачке и јагњад). У с.-х. се *котити се* односи на женке разних животиња, углавном сисара, најчешће мачака, паса, зечева, али и на гмизавце, нпр. змије и инсекте. Претпоставља се да словенско **kotiti* произилази из индоевропске глаголске основе **kat-* „покретати, ставити у покрет, бацати, хитати“, које је повезано са **kat-* „завијати, мотати, упредати, савијати, свезивати, повезивати, плести“ (ЕССЯ 1984: 204–206 и 209–212). *Этимологически словарь славянских языков* (ЕССЯ 1984) бележи *котъ* са четири различита значења: 1) *котъ I*: претежно у значењу „мачак“, али се може јавити и у значењу „зец“ (пољски дијалекатски *кот* „мачка, зец“; словенски *кот* „зец“) и „разне врсте дивљих животиња“ (староруско *котъ*); 2) *котъ II*: македонско и с.-х. *кот* „окот, младунчад, пород“, словеначки *кот* „накот, легло“, пољски дијалекатски *кот* „место окота шумских животиња“, настало од глагола *kotiti se I*; 3) *котъ III*: с.-х., углавном у значењу „стаја, штала, заклон за домаће животиње, младунчад“⁷; 4) *кот IV* од *kotiti se II* старочешки *кот* „бацање, кидане, превртање, претурање“, чешко *кот, кут* „оно што је округло, избочено“, пољски дијалекатски *кот* „прегршт ланеног влакна“, белоруско дијалекатско *котам* „једно до другога, једно преко другога, без реда“. Такође, разликују се и два значења глагола **kotiti se*: 1) *kotiti se I* – „плодити се, рађати се, о мачкама и другим животињама“; и 2) *kotiti se II* „котрљати се“. Топоров претпоставља да између ове две форме постоји веза посредством грчког *κατά*, односно хетитског *katta(n)* „низ“. Претпоставка да словенско **kotiti* произилази из ие. глаголске основе **kat-* „покретати, ставити у покрет, бацати“ показала се перспективном у семантичком и лексичко-терминолошком погледу – скоро увек је повезано са **kat-* „завијати, мотати, упредати, савијати, свезивати, повезивати, плести“, које Покорни даје као основу латинског *catena* „ланац“. Значење „бацити, хитати, кидати, гађати“ јавља се у терминологији плетења и ткања (ср. руско *метать*) и као синонимична замена глагола „рађати, порађати“. Семантичка конкретизација „бацати, хитати, котрљати, ваљати, низ“ представља у том случају другостепено извођење, као и значење грчког *κατά*, односно хетитског *katta(n)*, и семантички је блиска словенским

⁷ Постојала је претпоставка о германском пореклу (упореди немачко *Kote, Kate*, холандско *кот* англосаксонско *cot* и енглеско *cot*, такође у значењу „заклон за животиње“, „стаја“, „бачило“, али и „колиба, колевка, дечији кревет“, поред тога и енглеско *cote* „колиба, стаја, кућица, заклон за животиње“), али је то мало вероватно стога што словенска реч припада прасловенском периоду и веома је продуктивна. Сродство са иранским и авестинским *kata-* „соба, остава“ претпостављају Фасмер, Махек и А. А. Зализњак, али и ту постоје сумње, јер се сматра да је оно настало од *kan-* „копати“, одакле и иранско *kata* „подземно“, па се с обзиром на извођење од иранске речи *kan-* и на фонетске законе сматра да словенска реч није прасродна са иранском, већ да је из иранског позајмљена.

лексемама **kydati*, **metati*, које су потом биле коришћене за означавање деце или рађања, иако нису имале семантичку компоненту „низ“. Сличан однос постоји и у немачком *werfen* „бацати, хитати“, према *Junge werfen* „родити дете“, а специфично значење *werfen* је и „сновати ткачку основу“. Све ово указује на типолошко јединство индоевропског **kat-* „бацати, хитати, прошивати“ и епизодног „плести“ (ЕССЯ 1984: 204–206 и 209–212).

Језички подаци, када се доведу у везу са митолошком функцијом мачке и њој сличних животиња, указују на то да је лексема *kotъ* могла бити у вези са представом плодности и рађања, одакле се преноси и на именовање животиње која рађа у низу, односно – одједном „избацује“ велики број младунчади повезаних пупчаном врпцом. Рађање се, као и сам живот, концептуализује као „одмотавање нити“, те се стога у митској свести доводи у везу са ткањем или са одвијањем, одмотавањем пређе, што нам потврђују подаци из различитих митологија: *Ткање је стварање, рађање. Када је тканина довршена, ткаља пререже нити што је држе за стан и при том изговара формулу благослова какву изговара примаља прекидајући пупчану врпцу новорођенчета* (CHEVALIER/GHEERBRANT 1983: 704). Израз *ткати* може да значи и зачињање људског живота или људског тела, о чему сведоче приказивање *ткаље на гробним фрескама, као и грчка реч „mitos“*, која људско семе означава као ткачку нит, а што је уједно и име кабирског *прамладожење* (КЕРЕЊИ 1994: 47). Ткање као синоним за стварање јавља се и у ведским стиховима: *Ко је у њему саткао дах* (према: ЕЛИЈАДЕ 1999: 133). Иста ова метафорика љубавног/стваралачког ткања проговара и у савременим текстовима: *Жена и мушкарац су створени тако да би бескрајно пуштали другог у себе, урањали се и окруживали га собом, савијали се као што се савијају потка и основа у ткиву. Љубав је чунак који непрекидно снује и тка загрљајима, преплитањем, збијањем, разређивањем, сажимањем најтврђег ткива новог, двојног постојања* (ЕПШТЕЈН 2009: 139).

Семантички развитак лексеме *kotъ*, *kotiti se I* и *II* могао се одвијати на следећи начин: од значења материнства и рађања, у вези са представом „материце“, односно женских гениталија, преноси се на означавање малих животиња меканог крзна (*котъ I*) – што би била додатна мотивација за везу са женским гениталијама – које доносе бројну младунчад, повезану пупчаном врпцом (што подсећа на одмотавање нити, односно клупчета), а потом се ознака преноси и на окот ових животиња (*котъ II*).

Што се пак тиче везе рађања и „пређе“, односно „одмотавања“ и „котрљања“, као сасвим сликовито објашњење може послужити коментар који Војислав Ђурић даје уз већ помињану *Пепељугу* за *кокошку* („велико, дугуљасто клубе са шупљином у средини“⁸): *Кокошка није округла као друго клупко, него је дугуљаста као лубеница, а у сриједи мало шупља; па*

⁸ Упореди већ поменуто значење лексеме *мачка* – „свежањ вуне, кудеље или лана који се веже на преслици, повесма што се извлаче из великог влада”.

кад се стане мотати на мотовило, онда се почне изнутра (Ђурић 1990: 543). Изглед *кокошке* и начин одмотавања „изнутра“ може се веома лако довести у везу са женским гениталијама, те утолико постаје јаснија веза предења и рађања. То даље успоставља везу са називима за разне предмете у вези са предењем, ткањем⁹ и плетењем.

Разне материнске фигуре иначе се представљају као жене са преслицом и кошаром у руци¹⁰. И савремене асоцијације указују на то да се материнство везује за улоге хранитељице, покровитељице, односно заштитнице детета, а као атрибути мајке најчешће се наводе предмети у вези са храном и кухињом (лонац, посуда, чајник) и предмети у вези са шивењем (БАРТМИНСКИЈ 2005), што се све уклапа у атрибуте митске Велике Мајке. Стога можемо претпоставити да је првобитна иконичност лексеме *кот* („мачка“) била у вези са рађањем, односно са представом „материце“ – округле, заштитничке „посуде“¹¹ која „избацује“ (уп. већ поменуто значење индоевропског **kat-* „бацати, хитати, прошивати“ и епизодно „плести“) пород у свет, тако што се из ње једно биће „одмотава“ за другим (уп. значење *котити се II* „котрљати се“, односно *kotiti „ваљати, котрљати, котурати, мотати, савијати“)¹².

Порекло назива *мачка* у српско-хрватском језику представља загонетку. Српско-хрватско *мачка* и чешко опскурно *тачка* Бак изводи од честог имена за мачку – *Марија* (ВУК 1965: 181–182), док Скок сматра да је у питању ономотопеја¹³. Са славистичког гледишта, *мачка* је иновација за старије *кот*. Из исте основе изводе се и имена животиња попут *мацуља*

⁹ Разбој и ткање у словенском фолклору имају јасну брачну и еротску конотацију (о овоме в. СИКИМИЋ 1998, 168–176).

¹⁰ Уп. и већ помињану фигуру „Мајке“ у обреду Кукера, која „рађа“ маче (БАШИЋ 2010).

¹¹ С тим у вези занимљива је загонетка *Бијела мачка уз поље поскакује, ко гођ је срета у нос је целива (Бокара кад се из ње пије)* (ВУК 1964) – која сведочи о асоцијативној вези између мачке и посуде. Могуће је да је реч о паретимологији, односно – да се у старијој варијанти загонетке јављала лексема *кот*. Уп. *котроба, котраба* „земљани суд за воду, тестија“, али и *матара* „вински крчаг“.

¹² О овоме в. ВЛАЈИЋ-РОПОВИЋ 2009.

¹³ Код нас је *кат/кот* као назив за мачку нестао, по Скоковом тумачењу – због хомонимије са *кот, котац*. Скок настанак лексеме *мачка* објашњава ономотопејом за дозивање мачке – *мац*, сматрајући да су мађарско *тацска*, арбанашко *таџок*, поред *таџор, таџе f.*, као и *тасе* и *тиџе* (Скадар), позајмљенице. Њихово преношење такође објашњава ономотопејским пореклом за које постоји подлога у тим језицима. Скок наводи још и румунске *таџа, тит, титџа*, као називе ономотопејског порекла. Чешки назив је *мацек*, а словачки – *маце*, са чиме упоређује и с.-х. хипокористик *маца*. Сматра да то долази отуда што је ономотопеја интернационална, а као потврду да је реч о изведеницама из ономотопеје *мац* наводи да се *ц* не мења у *ч* када дође пред наставак који почиње са *-б(к)* или *-и*, јер језик хоће да сачува ономотопејски карактер, на пример, у чеш. *тасек* и слвч. *тасок*, као и у с.-х. хипокористичким *маца, маце*, и придевима на *-џн*: *смаџна = сумачна, маџин, маџаст = маџкаст*, и на *-ан*: *маџан – маџован*, Вуков шалдиви *маџаџан „мачак“* (СКОК II: 344).

(Пива-Дробњак) „крава мацасте боје“, „змија мацасте боје“¹⁴. Међутим, све и ако би се неки називи домаћих животиња могли објаснити сличношћу са бојом маџег крзна, ово не објашњава све називе¹⁵, јер као мотивација не може увек послужити боја крзна, а она свакако не објашњава узвице попут *мач*, *миџки* (*миџки*, *миџки*, *камач*, *мач*), којим се вабе крмаче, нити узвик *маџо*, којим се утерују пчеле у кошницу. Решење би се стога – пре него у ономотопеји – могло наћи у поређењу семантике лексема *мачка* и *кот*, имајући у виду и изведенице из истог корена. Уколико је старији назив за мачку – *кот*, *котка* – у вези са материнством и рађањем (иконичност „материца“, „женске гениталије“), постоји могућност да и лексема *мачка* има сличну иконичност. У том светлу, поред већ наведеног податка да се називи за мале животиње – „котилице“ меког крзна користе и за означавање женских гениталија, посебно је занимљив податак да је *мачка* у Боровици (Босна) непристојна реч, коју *није слободно изговарати* (SKOK II).

Можда нам управо узвик *маџ*, *маџо* којим се – осим мачке – дозива и пчела матица, може пружити објашњење за порекло лексема *мачка*. Наиме, када се рој сатерује у кошницу, онда се виче *Сјед’ маџо! сјед’ маџо, сјед’ маџо, сједо и ја* (ВУК 1985: 389). Смисао овог *маџо* разјашњен је речима које се у Грбљу изговарају када се пчеле зову у кошницу, где се облик *маџ*, *маџо* односи на пчелу-матицу, и очигледно је хипокористик од *мати*, *матица*, односно *мајка*. Текст у верзији из Грбља гласи: *У свој домак, мајко! (као сједавиши) Сједи мати, сједох ја, Белорина мајко! Сједи, мати медена! Смири домак, мајко! Смири, мати медена (куцајући каким штапом по улишту) Ево домак, мајко!* (ВУК¹ 1985). Не треба посебно објашњавати да је пчела-матица такође женски симбол, који се доводи у везу са Богородицом, те се она у бајањима назива *Маријом*, док се у украјинској молитви назива *царица матка*. Њена веза са громом (постоји веровање да у кошницу никада не бије гром) и водом (в. СМ 2001: 460) свакако указује на то да је пре христијанизације пчела такође могла бити атрибут паганске богиње плодности.¹⁶

Будући да се *маџ*, *маџо*, односно *мач*, *миџки*, јављају као облици за дозивање пчеле-матике, односно крмаче, и да је у оба случаја реч о животињама са изразито женском материнском симболиком, а с обзиром на улогу мачке у словенском фолклору и претпостављену иконичност лексе-

¹⁴ Поново су у питању животиње са материнском симболиком.

¹⁵ *Мачко* „јарац“, „коњ“ (Грбаљ); *маџин* „ован“, *маџовка* „овца“, *мачка*, *маџарул*, *машка*, *мачица* – „име домаћим животињама, кокошки, овци“; *маџко* – „име домаћим животињама, коњу, јарцу“; *Маџоња* „име волу“.

¹⁶ Пчеле се јављају у крошњи истог оног *чудесног дрвета* испод кога куна/хермелин изводи младе, а у подножју се стани змија/змај, или лежи пар божанских младенаца – што је, заправо, обједињавање симболике плодности у једну митску слику (в. КАТИЧИЋ 2008: 39–84).

ме кот, може се помишљати да је лексема *мачка* заправо настала из основе **mat-* (> *мати*, *матер*), односно од деминутива *таџса > *маџа* и придева изведеног одатле – *таџсџџь > *мачџи*. Потврду за везу са утерусном симболиком пружа и руско *матка* у значењу „материца“ и „женка животиње“, као и подаци из словенског фолкора, али и савремена значења и употребе лексеме *мачка*. *Мачка*, као и називи њој сличних животиња (*куна*, *куница*, *соболетка* [„самурка“], *горностай* [„хермелинка“]) користе се као ознака за женске гениталије, а *мачка* је и симбол женске еротске активности¹⁷. Већ поменути називи демонских фигура – попут *мамичне* или *мамјак*, („кућни дух“, маџић), али *маџић* и *матаруга* за демонска бића сличних одлика („дух некрштеног детета“, „чудовиште којим се плаше деца“) – такође могу бити потврда претпоставке да се лексема *мачка* развила из основе **mat-*. Треба напоменути и то да се облик *мата* јавља у значењу „лопов“ (РСАНУ), што је такође атрибут мачке¹⁸. Поред поменуте везе мачке са предењем и ткањем, потврђене у фолклору, потом лексеме *мачка* у значењу „свежањ вуне, кудеље или лана“ (уп. горенаведено Ђурићево објашњење *кокошке*), или игре за коју је карактеристично да су играчи повезани конопцем, постоји још и лексема *матасица* „клубо, клупче“.

Све ово нас коначно приближава првобитном значењу фразе *Први се мачићи у воду бацају*. *Мачка* и њој сличне животиње у словенској митологији могле су, дакле, бити атрибути женске митолошке фигуре (*Маре*) – заштитнице плодности, полности, али и магије и смрти, која је у митским представама била саставни део мистерије живота, односно услов – плодности и рађања новог живота. Између појмова мајчинства и смрти постоји дубока веза, коју Е. Морен назива *мајчинска смрт* и објашњава је на следећи начин: *Покојник се поново рађа захваљујући новоме мајчинству, мајчинству жене-мајке у правој смислу ријечи, кад предак-ембрио уђе у њезин трбух. Али исто тако захваљујући и мајчинству земље-мајке, мора-мајке, природе-мајке која поново прима у своју утробу покојника-дијете* (MORIN 2002:163). Жртвовање прворођенчади било је повезано са обећаним приносом „првог плода“, што треба да обезбеди будућу плодност. Већ је наведено да се *мачка* (али и пас или зец) као „дух жита“ убијала у европским обредима плодности, а што се тиче жртвовања прворођених, Фрезер бележи да се приликом жртвовања телета које је дух жита бира оно које се прво отелилило у пролеће те године (ФРЕЗЕР 1992: 555-561). У склопу овог обреда, дакле, постојала је и идеја жртвовања прворођенчади, која се вероватно односила и на друге животиње – обредне жртве. Вероватно је раније приношена и људска жртва: Фрезер наводи да је постојао обичај да се Дионису жртвује дете, које је доцније замењено козом или биком (ФРЕЗЕР 1992: 494). У елеузинским мистеријама можда је првобитно жртвован дечак, *помазаник ватре*, зарад будуће плодности земље, а потом

¹⁷ В. БАШИЋ 2010.

¹⁸ О универзалном мотиву мачке-крадљивице в. БАШИЋ 2010.

је људска жртва замењена жртвовањем обредне животиње (в. BURKERT 2007: 289–317). Саставни део елеузинских мистерија било је жртвовање свиње као симболичке замене за девојку – Кору, али ни тај чин није био лишен одређених еротских асоцијација: наиме, *χοῖρος* у вулгарном облику означава и женско крило¹⁹. Библија такође доноси читав низ сведочанства о жртвовању људских првенаца у склопу жртвовања првог приноса²⁰. Постоји могућност да су обреди плодности и у словенском свету првобитно подразумевали људску жртву²¹.

Смисао жртвовања објашњава се појмом *плодотворне смрти*²²: култови плодности и погребни култови испреплетени су на многим подручјима, а светковине жетве често се повезују са светковинама мртвих. Приношење жртве заснива се на веровању у оплођујућу моћ смрти, односно – на идеји да из жртве извире нови живот: *прињети жртву на неки начин значи посадити* (MORIN 2005: 157), и стога се жртве приносе земљи или мору, као утерусним елементима.

---

¹⁹ Аристофан наводи да човек из Мегаре продаје своју кћер у врећи као „прашчића мистерија“, поигравајући се при том поменутом сексуалном симболиком (в. BURKERT 2007:282). Можда је ова епизода „замене у цаку“, с обзиром на симболику плодности коју имају обе животиње, могла бити првобитна мотивациона основа широко распрострањене изреке *Продати мачку у цаку*.

²⁰ Да се у склопу жртвовања првог приноса најпре јављала људска жртва, потврђује старозаветна прича о Авраму, али и прича о Каину и Авелу, у којој се злочин убиства прворођеног преноси на брата, као и у сродним причама о два брата од којих прворођени бива жртвован. У *Првој књизи Мојсијевој*, Авраму се обећава многобројно потомство за жртвовање сина Исака, који је потом замењен овном. У *Књизи Изласка* недвосмислено се, поред првине од плодова и животиња, захтева и син првенаца: *Од љетине своје и од житких ствари својих немој се затезати да принесеш првине; првенца између синова својих мени да даш. Тако чини с волом својим и с овцом и с козом; седам дана нека буде с мајком својом, а осмог дана да га даш с мени. Бићете ми свети људи; меса у пољу растргнута не једите, баците га псима* (ДРУГА КЊИГА МОЈСИЈЕВА 22.28–29). У *Књизи Изласка* такође се каже: *И рече Господ Мојсију: посвети ми сваког првенца, што год отвори материцу у синова Израљевијех, и од људи и од стоке; јер је моје* (КЊИГА ИЗЛАСКА 13.2).

²¹ У јужнословенском народном стваралаштву постоје песме о *изједеном овчару*, које су се често певале управо о Ивањдану, а чија је основа, заправо, ритуално убиство сина. У разним варијантама, као вештице које су чобанчету појеле срце јављају се различите женске фигуре – виле, али и мајка/тетка/стрина/ујна/сестра/љуба, док у неким варијантама љуба моли мајку да поштеди јунака који се зове Иван: *Немојте мога Ивана/ тако вам данка Ивања/ Оставите ми га за сутра / за јутра данка Ивања*. Песме са овим мотивом мајке су често певале деци уз колевку, док је варијанта из Бугарске певана на крштeњу, а фрагмент песме извођен је и у колу за време жетве. Карановић закључује да постоји аналогија између фигуре чобана и митске фигуре сина богиње Хекате (пса – чувара месеца), који је периодично осуђиван на смрт, односно асоцијација на лунарну богињу у уништитељској фази, када једе месец (в. КАРАНОВИЋ 2008: 153–165).

²² В. MORIN 2005: 156–165.

Будући да је лексема *кот* најпре могла бити општи назив за животиње меканог крзна са бројним потомством (куна, ласица, хермелин, пас, зец, дивље мачке), као и за њихово потомство, а с обзиром на варијанте *Pierwsze koty za ploty* и *Први се итенци у бару бацају*, вероватно се у изреци првобитно јављала лексема *кот*, која је означавала и младунчад пса (уп. лат. *cattulus*). Са ширењем домаће мачке дошло је до потоње специјализације назива *кот* за њу. Са заменом лексеме *кот* лексемом *мачка* на с.-х. терену појавила се варијанта изреке са лексемом *мачићи*, док је варијанта са штенцима настала услед тога што је лексемом *кот* био обухваћен и псећи пород. Ова замена могла је бити мотивисана и заменом жртвовања дивљих животиња божанству плодности доступнијим домаћим животињама, али и значајном улогом коју је мачка почела играти у домаћинству – посебно због чувања жита и хране од глодара, што јој је могло дати важну функцију и у аграрним обредима плодности. Можемо претпоставити да *мачићи* у овој пословици заправо представљају синоним за *први оком*, а можда чак и метафоричку замену за људски пород²³. Њен настанак би стога могао бити мотивисан обичајем жртвовања прворођенчади води²⁴ (*море, бара, вода*) као материнском елементу, али истовремено и елементу смрти и преображаја (о *мајчинским водама* в. MORIN 101–175). У пољској изреци *ploty* се, по свој прилици, не јавља случајно, само због риме са *koty*, већ, с једне стране, указује на поменућу везу рађања и плетења, док, с друге стране, значи „смрт“. Наиме, *плот* се доводи у везу са *смрћу* у песми коју је Биелски записао 1551. године у Пољској, а чији почетак гласи: *Śmierć się wiąje po plotu* („Смрт се вије по плоту“) (према BELAJ 2007: 371). Песма се певала приликом изношења сламнате лутке која симболизује зиму или смрт. *Плот* у фрази *Pierwsze koty za ploty* заправо представља симболичку границу између два „материнска окриља“ – рађања и „плодоносне смрти“. Имајући у виду већ поменуте везе мачке са европским обредима плодности, у којима се мачка јавља као дух жита, као и везу са покладама и обредном лутком, али и изреке које говоре о убијању (*мрсног*) *мачета*, што се може довести у везу са жртвовањем обредне лутке – *масног Јурја*,²⁵ можемо претпоставити и постојање обреда у коме су мачка и њој сличне крзнене животиње биле жртвоване божанству плодности тако што су се пуштале низ воду²⁶ или потапале²⁷, односно – постојање култа богиње плодности,

²³ Уп. већ поменућу употребу лексема *маче, маченце, маџун, маџан* као речи одмила за дете.

²⁴ Уп. мотив куннице или хермелина, који изводи своје младе и пушта их у сиње море, у руским народним песмама.

²⁵ В. Башић 2010.

²⁶ Уп. обреде пуштања низ воду који су имали циљ да се биљкама и животињама *пренесе снага кретања воде* и обезбеди плодност; мајке су пуштале низ воду и прву пређу коју ћерка испреде (СМ 2001: 458).

којој су, баш као и Хекати (којој су били жртвовани пси), били жртвовани првенци животиња именовани заједничким називом *котъ*, што су биле култне животиње саме богиње, и стога поистовећене са њоме.

Нека аутору овога рада буде допуштено да на крају, као вид веома сажетог али илустративног закључака – а уместо извињења што је због ограниченог простора изостављен читав низ поетских референци које пружају занимљиве вербалне асоцијације и обиље потврда мачје архетипске симболике – наведе макар Бодлерову „дефиницију“ мачке, чији су кључни елементи – заштитница дома (*l'esprit familier*), божанство-стваралац/покретач и „суђаја“ (*Il juge, il préside, il inspire*), магија, женска лепота и еротизам (*вила*): *C'est l'esprit familier du lieu; /Il juge, il préside, il inspire/ Toutes choses dans son empire;/ Peut-être est-il fée, est-il dieu* (Дух домаћу је, величанство /што суди, влада и озари / у царству свом све редом ствари; / или је вила, ил' божанство²⁸).

Цитирана литература

- БАРТМИНСКИЙ 2005: Ежи Бартмињский, *Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике*, Москва 2005.
- БАШИЋ 2010: Ивана Башић, *Зашто се први мачићи у воду бацају?* – *Иконичност лексема мачка и кот (I)*, Гласник Етнографског института САНУ LVIII /1, Београд 2010.
- БРИЛ 1993, Жак Брил, *Лилит или мрачна мајка*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци–Нови Сад, 2003.
- ВРАЖИНОВСКИ 2000: Танас Вражиновски, *Речник на народната митологија на Македонците*, Матица македонска, Скопје 2000.
- ВУК 1985 : Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник*, Просвета–Нолит, Београд 1985.
- ВУК 1985¹: Вук Стефановић Караџић, *Српске народне пословице*, Просвета–Нолит, Београд 1985.
- ВУК 1964 : *Вукови записи* (приредио Војислав Ђурић), Српска књижевна задруга, Београд 1964.
- ЕЛИЈАДЕ 1999: Мирча Елијаде, *Слике и симболи*, Оглед о магијско-религијској симболици, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци–Нови Сад 1999.

---

²⁷ Иако није нађено непосредно сведочанство о жртвовању мачака бацањем у воду, постоји податак да су, ноћ уочи Ивањдана, у Полесју ситне животиње – попут жабе, мачке и мишева – бацане у ватру, будући да су сматране оличењем вештица (СМ 2001: 220). Ово можда представља траг ранијег жртвовања животиња са материнском и хтонском симболиком.

²⁸ Превод Бранимира Живојиновића у: Šarl Bodler, „Mačke“, *Poezija; Proza; Veštački rajevi*, IP „Svetovi“, Novi Sad 1991.

- ЕПШТЕЈН 2009: Михаил Наумович Епштејн, *Филозофија тела*, Геопоетика, Београд 2009.
- ЭССЯ 1984: *Этимологический словарь славянских языков*, Выпуск 11, Издательство „Наука“, Москва 1984.
- ИВАНОВ 1986/7: Вјачеслав В. Иванов, *Змај или крилата змија*, Градац, Чачак, 1986/87, 83–86.
- ИВИЋ 2003 : Павле Ивић, *Марен*, *Balkanica XXXII-XXXIII*, Beograd 2003, 99–95.
- КАРАНОВИЋ 2008: Зоја Карановић, *Песма о овчару чије су срце изјеле вештице, текст и обредно-митски контекст песме*, Зборник Матице српске за славистику 73, Нови Сад, 2008, 153–165
- КЕРЕЊИ 1994; Карољ Керењи, *Кћери сунца*, Градац, Чачак, 1994.
- КЛЕБЕР 1986/87: Жан Пол Клебер, *Из речника анималне симболике, О зверима и људима*, Градац, Чачак, 1986/87, 37–61.
- МАХОВ А.Е. *Hostis antiquus: Категории и образы средневековой христианской демонологии. Опыт словаря.* - М.: Интрада, 2006, с. 228–230.
- МРШЕВИЋ-РАДОВИЋ 2008: Драгана Мршевић-Радовић, *Фразеологија и национална култура*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд 2008.
- РСАНУ 1978 : *Речник српскохрватског књижевног и народног језика, књига X*, Српска академија наука и уметности, Институт за српскохрватски језик, Београд 1978.
- РСАНУ 1984: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика, књига X*, Српска академија наука и уметности, Институт за српскохрватски језик, Београд 1984.
- СИКИМИЋ, 1997: Биљана Сикимић, *Појела маца*, Кодови словенских култура 2, Клио, Београд 1997 129–137.
- СИКИМИЋ 1998: Биљана Сикимић, *Неука млада*, Кодови словенских култура 3, Клио, Београд 1998, 163–186.
- СЛАВЈАНСКАЯ МИФОЛОГИЈА 2002: *Славянская мифология, энциклопедический словарь а-я*, Российская академия наук, Институт Славяноведения, Москва 2002.
- СМ 2001: *Словенска митологија, енциклопедијски речник*, Светлана М. Толстој, Љубинко Раденковић (ред.), Zepet Book World, Београд 2001.
- СТАНИШИЋ 2003 : Вања Станишић, *О табуизацији назива миша на централном Балкану*, *Balkanica XXXII-XXXIII*, Beograd 2003, 155–175.
- ТОЛСТОЈ 1995: Н. И. Толстой, *Язык и народная культура, Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике*, „Индрик“, Москва 1995.
- ТОДОРОВИЋ 2004: Ивица Тодоровић, *Прилог реконструкцији базичног митолошког кода српске народне религије – митска бића Тамнаве*, Гласник Етнографског института САНУ ЛП, Београд 2004, 205–225.
- ТОПОРОВ 1992: В.Н.Топоров *Мифы народов мира*. Энциклопедия в 2-х т. Т. 2, М., 1992.
- ФРЕЗЕР 1992, Џејмс Џ. Фрезер, *Златна грана, проучавање магије и религије*, Алфа/Драганић, Земун, 1992.
- ТРУБАЧЕВ 1960: О. Н. Трубачев, *Происхождение названий домашних животных в славянских языках (Этимологические исследования)*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1960.
- BELAJ 2007: Vitomir Belaj, *Hod kroz godinu, Pokušaj rekonstrukcije prahrvatskog mitskoga svejtonazora*, Golden marketing–Tehnička knjiga, Zagreb 2007.

- BUCK 1965: Carl Darling Buck, *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*, The University of Chicago Press 1965.
- CHEVALIER/GHEERBRANT 1983: J. Chevalier/A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, Nakladni zavod MH, Zagreb 1983.
- ENGLESKO-SRPSKI FRAZEOLOSKI REČNIK 2001: Margot Vilijams-Milosavljević/Bosko Milosavljević, *Englesko-srpski frazeoloski recnik*, Istočnik, Beograd: 2001.
- JUNG 2005: Karl Gustav Jung, *Simboli preobražaja, Analiza predigre za shizofreniju*, Atos, Beograd 2005.
- KATIČIĆ 2008: Radoslav Katičić, *Božanski boj : Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*, Ibis grafika, Zagreb 2008.
- MALLORY/ADAMS 1997: J. P. Mallory and D.Q. Adams, *Encyclopedia of Indo-European culture*, Fitzroy Deaborn, Chicago 1997.
- SKOK II 1972: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1972.
- MORIN 2005: Edgar Morin, *Čovjek i smrt*, Scarabeus-naklada, Zagreb 2005.
- VASUNG 2009: Ana Vasung, *Frazemi sa sastavnicama pas i mačka u bugarskom i hrvatskom jeziku (semantička analiza)*, Philological Studies (2009
- VLAJIĆ-POPOVIĆ 2009: Jasna Vlajić-Popović, *Proto-Slavic *kotъ, -ъve 'anchor', 'cat' or something else?*, *Studia etymologica Brunensisa* 6, Praha 2009, 376–388.

Ivana S. Bašić

Why Do First Kittens End Up Down the Drain? An Iconic Meaning of the Lexema Cat and Litter II

Key words: cat, litter, Mara, Slavic mythology, lexical iconic meaning, phrases, sacrifice of - the first born.

In the Slavic folklore, a cat and similar other small animals with soft fur and numerous litters/offspring, represent symbols of a young female, bride, woman, female genitals, home and hearth, appearing thus in fertility rituals, connected with food, knitting, weaving, and magic, but they are also associated with female demons, such as „devour-eaters“, „child and harvest stealers“. All these are the characteristics of the Great Mother Goddess, in her terrifying, chthonic appearance.

This paper points out to a possibility that the lexema *cat* [*mačka* in Serbian language] originated from the basis of *mat-* (in Serbian language: *mati*, *majka*, in English language: mom, mother): the motivation basis for the both expression/word for cat/litter (in Serbian language: *mačka/kot*) could be connected with a representation of female genitals (womb, in Serbian language: *materica*), birthing, understood here as “expulsion”, and “unfold” of the large number of offspring. Actually, those are the meanings of the verb **kotiti se I* (in Serbian language, in English: littering)- “breeding, birthing, applied to cats and other animals”, and the verb **kotiti se II-* „troll, spin“, that is, the verb base **kat-* „get

moving, throwing“, connected with *kat- „wrapping, reeling, bending, entwining, meddling“. Therefore, it is safe to conclude that the primary iconic of the lexema *macka* (cat) was indeed connected with uterus symbolism and representation of mother. The saying *First Kittens End Up Down the Drain* (the giving back of the litter to the sea, water, as a symbol of mother's death) is hence explainable in connection with the rituals of fertility, during which a first litter of the cult animals was sacrificed to the Goddess in order to ensure future fertility.